

SZEMLE

Petronela Križanová, Příbeh zabudnutého kníhkupectva [Egy elfeledett könyvkereskedés története], Anton Löwe (1770–1799?), Bratislava, Detail, 2017. 186 p.

Petronela Križanová pozsonyi kutató (korábbi publikációit I. Petronela Bulková néven) értékes monográfiát jelentetett meg Anton Löwéről, a felvilágosodáskori pozsonyi könyvkereskedelem jeles képviselőjéről. Műve megírására az ösztönözte, hogy Löwe jelentőségét a szlovák szakirodalom eddig még nem ismerte fel. Križanová a kötet bevezető részeiben átfogó pályaképet ad Löwéről, de a legnagyobb terjedelmű fejezeteket a kiadói programnak, a könyvkereskedői szortiment, a magyarországi és Magyarországon kívüli kereskedelmi kapcsolatok hálózata feltárásának és a vásárlóközönség vizsgálatának szenteli. Az életrajzhoz kikutatta Anton Löwe születési dátumát és ulmi családját. Löwe 1770-es kérvényére csak 1771-ben kapta meg a működési engedélyt, az 1771-es lipcei őszi vásárra kinyomtatott üzleti körlevele kitűnő forrás a könyvüzlet megalapításához. Az új pozsonyi könyvesbolt a Mihály utcában volt, nyomdáját pedig 1783 áprilisára a Klarissza utcában rendezte be. Megismerjük, hogy 1784-ben, ill. 1789/1790-ben hol volt még bérlő – ez talán a családalapítás utáni lakása lehetett, amely már különvált az üzlet helyétől. 1781-es esküvőjét egy bambergi nyomtatvány is köszöntötte. Anton Löwe életéről, városi pozícióba való meghívásáról (1784-től a külső tanács tagja volt) még számos érdekes adatot tudhatunk meg. Figyelemre méltó, hogy az 1770-es években személyes kapcsolatokat ápolta a bécsi színházi élet jeles képviselőivel, ami jó adalék a Bécsben bemutatott színdarabok (*Neue Schauspiele* 12 kötetben) kiadványsorozatához. 1798-ban már bécsi hitelezők léptek fel ellene, végső soron ez vezetett Löwe könyvüzletének eladásához; nyomdájától már korábban megvált.

A pozsonyi könyvkereskedő-nyomdásztól összesen 160 kiadvány ismert. Križanová szerint Löwe produktuma nem volt nagy a többi pozsonyi nyomdához képest, de hangsúlyozza, hogy 1783–1790 között, amikor már nyomdával is rendelkezett, kiadványainak több mint a felét jelentette meg. Másrészt Löwe kiadói tevékenységét nem a nyomdászokhoz, hanem a többi pozsonyi könyvkereskedőhöz célszerű mérni, így nagyobb aktivitása rögtön szembetűnik. Kiadói programja változatosnak mondható: színművek, tankönyvek, tudományos-ismeretterjesztő művek, folyóirat, regények, versgyűjtemények, brosúrák titkolt nyomdahellyel, protestáns kiadványok (katolikusok számára inkább csak nyomtatott). A pozsonyi műhelyek közül legtöbbször Patzkót foglalkoztatta, Bécsben Kaliwoda és Kurzböck nyomdájában volt megrendelő; a lipcei együttműködést valamilyen tipográfiával inkább csak feltételezni lehet, dokumentálni nem. Löwe számos nyomtatványa impresszumában elhallgatta a nevét, de az adott tételek szerepeltek a Helytartótanácsnak havonta benyújtott jelentéseiben. Leggyakoribb szerzője a pozsonyi tudós tanácsos Karl Gottlieb Windisch, a Löwe által kiadott *Ungrisches Magazin* szerkesztője volt. Termékeny munkásságának szemléletes bemutatása ma már a Levelezés nélkül elképzelhetetlen (*Briefwechsel des Karl Gottlieb Windisch*, hrsg. von Andrea Seidler, Bp., 2008). A *Geographie des Königreichs Ungarn* című művére Löwe 1779-ben kizárólagos privilégiumot szerzett; hasonló kezdeményezése a József-korszakban

evangélikus ima- és énekeskönyv kiadására már nem járt sikerrel. A kiadói program leírásához csatlakozik még Löwe könyvkereskedői szortimentjének bemutatása.

Újsághirdetéseknél, előfizetési felhívásoknak a könyvpiac szempontjából nagy jelentőségük volt: Löwe gyakran hirdetett a *Pressburger Zeitung*ban, az *Ungarisches Magazin*ban és a *Slovenské Noviny*ban. A monográfia kitűnő összeállítást közöl a Löwe-kiadványokat recenzáló magyarországi és külföldi folyóiratokról. Az előfizetéseknél megvalósulatlan tervekre is kitér, ilyen volt például az 1773-ban meghirdetett *Hungarische vermischte Nachrichten von Staats und gelehrten Neuigkeiten* című újság.

A monográfia egyik legfontosabb része az impresszum nélküli vagy hamis impresszumú nyomtatványok számbavétele. Windisch közvetítette az első ilyen Löwének 1783-ban: Pray György kéziratát, amikor a történész Gideon Szolga álnéven Sulzer ellen folytatott polémiát. Ebbe a kategóriába tartozott Johann Friedel igen keresett műve: Löwe jelentette meg a *Fünzig Briefe aus Wien* második kiadását „Leipzig und Berlin 1784” impresszummal, de már az első kiadást is ő gondozta, miután a bécsi cenzúra a mű kinyomtatását nem engedélyezte. Más Friedel-mű is kikerült Löwe sajtója alól, kinyomtatva továbbá a *Verbesserungsanstalten für das Königreich Hungarn* című iratot 1785-ben, vagy 1787-ben Tállyai Dániel megrendelésére *Baro Trenck életének historiáját*. Löwe kiadása volt Heinrich Wolfgang von Behrisch *Schreiben eines Wienern an seinen Freund in Regensburg* (1785), vagy Joseph Richter műve magyar fordításban: *Terézia tsászárné... e felső világra lett vissza-fordulása* (1788). Az eddigi irodalom hamis impresszumúnak tartotta nyilván, de Križanová ezt joggal kétségebe vonta: Behrisch 1784-es, *Der neue Demokrit* című művének impresszuma „Leipzig – Pressburg, Benediktische Buchhandlung” volt, tehát a pozsonyi Benedikt-cég Lipcseben is forgalmazott kiadványáról van szó. Meggondolandó viszont a *Voltaire's Denkwürdigkeiten der Natur* című, franciából németre fordított mű leírása 1786-ból. Ezt Križanová először a „Berlin – Leipzig, in der Diepoldischen Buchhandlung” impresszummal említi Löwe nyomtatványai között, mivel a mű 1786 áprilisában szerepel a Helytartótanácsnak küldött jegyzékben. Ezután közli, hogy van még ugyanebből az évből a műnek egy másik kiadása is a lipcei őszi vásárra; címlap-metszete azonos, de impresszuma más: „Berlin und Leipzig, bei Benedikt und Söhne”. Leírása alapján ez nem tűnik másik kiadásnak. A lipcei vásárkatalógusok ugyanis rendszeresen emlékeztették a könyvkereskedőket arra, hogy új kiadványaik címét minden vásár előtt legkésőbb négy héttel küldjék be (vö. pl. az *Allgemeines Verzeichniß der Bücher... Ostermesse des 1785. Jahres...* végén, de ezt a négy hetes határidőt már 1776-ban bevezették). Ha a *Denkwürdigkeiten* Löwe 1786 áprilisában nyomtatta ki, a lipcei húsvéti vásárra már elkésztett vele, a tétel tehát csak az őszi vásárkatalógusban kaphatott helyet. Pozsonyban nyomtatták, vagyis a pozsonyi „Benedikt és Fiai”-cég kezdeményezhette a kiadást – Michael Benedikt viszont szoros kapcsolatban állt a budai Diepold-céggel. Benedikt és Floridus Diepold együtt alapítottak Budán 1778-ban egy új könyvüzletet, amelyet Diepold néhány év múlva átvett. A két kiadás valójában egy lehet, két kiadó társulásával jöhetett létre az anyagi terhek vagy a kiadás egyéb kockázatainak megosztása céljából (Križanová itt utal is az aggályokat megfogalmazó cenzori véleményre).

Nem egyszerű egyébként, Löwe nevével összefüggésbe hozható lipcei kiadás kérdése sem. J. D. T. Bienville *Nymphomanie oder Abhandlung von der Mutterwuth* című művét 1782-ben a bécsi Sebastian Hartl adta ki: ezt Wilhelm Heinsius *Allgemeines Bücher-Lexikon*ában 1783 Pressburg, Löwe alatt tüntette fel. Križanová ugyanakkor felhívja rá a figyelmet, hogy Löwe katalógusában csak a Hartl-féle 1782-es kiadás szerepel. Hasonló tételek még: Anton von Geissau *Chronologische Lebensbeschreibung der Päpste...* 1782 Wien, Hartl-kiadás, Heinsiusnál 1783 Löwe. Továbbá Leopold Alois Hoffmann álnéven írott *Teufeleyn, Mönchereyen und Miscellanen aus Wien* című műve: Hartl-kiadás 1783, amelyet a *Bibliotheca Germanorum Erotica et Curiosa* 1784-es Löwe-kiadásnak írt le. A német nemzeti bibliográfiának a 18–19. század fordulóján alkotott nagy műveiről (Johann Samuel Ersch *Allgemeines Repertorium* vagy Heinsius említett műve) azonban tudni kell, hogy

leggazdagabb forrásanyaguk a lipcsei vásárkatalógusok voltak. Ezért a felsorolt három műnél csak annyit tudhatunk bizonyosan, hogy Löwe ezeket a Hartl-féle bécsi kiadás évét követő évben kivitte a lipcsei vásárra. Ennek két oka is lehetett: vagy maga nyomtatta ki ezeket, vagy ettől függetlenül megállapodott Hartllal a lipcsei terjesztésről. A könyvpiac működését ismerve tehát lehet, hogy a felsorolt tételeknél nem kettő, hanem csak egy kiadást kell feltételeznünk. A *Verbesserungsanstalten* esetében viszont a kiadást pontosabban is le lehet írni: Križanová német/osztrák tanulmány alapján szerzőként Joseph Grossingot, kiadóként pedig a bécsi Sebastian Hartlt feltételezi. De a *Verbesserungsanstalten* József császár nevében a tíz új magyarországi kerület királyi biztosai számára összeállított hivatalos irat volt (I. a császárnak a vármegyerendszert felszámoló közigazgatási reformját), amelynek példányait a bécsi magyar kancellária levéltárában őrizték. Joseph Grossing, a kancellária egyik napidíjas alkalmazottja hozzáfért egy példányhoz, titokban lemásolta és Löwével Pozsonyban kinyomatta. (A botrányról és az azt követő megtorlásról I. Ballagi Géza *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*, Bp., 1888, 234–235.) A hivatkozott bécsi Wucherer-aktákban megtalálható a bécsi könyvkereskedőtől elkobzott könyvek jegyzéke is. A *Verbesserungsanstalten* tekintetében ez azonban másodlagos cenzúraitat, ahol a szerzőt pontatlanul, feltételezés alapján is megnevezhették. Grossing csak a botrány kirobbantója volt, és könnyen lehet, hogy Hartl volt az a személy, aki Löwétől nagy mennyiségben vett át példányokat bécsi terjesztésre.

Križanová monográfiájában nagy figyelmet szentel a tiltott könyvek kereskedelmének is, amelyre például a hallei Gebauer Kiadóval vagy a svájci Sociéte Typographique Neuchâtellet folytatott üzleti levelezésből és hivatalos dokumentumokból derül fény. A József-korszakban már csak elvétve fordultak elő tiltott kiadványok Löwe szortiment-katalógusaiban, inkább csak akkor, ha az adott művet szinte a katalógus megjelenésével egy időben tiltották be. De 1795-ben, a szigorodó cenzúra idején a hatóságok három pozsonyi könyvkereskedőnél és egy olvasókabinetben már háromszáz tiltott könyvet találtak. A cenzúraadatok alapos elemzése a szerző munkáján túl elsősorban Ivona Kollárová pozsonyi történész ez irányú, gazdag eredményeket hozó kutatásait dicséri.

A korabeli magyarországi kereskedelmi hálózatok vizsgálatra részben az *Ungrisches Magazin* terjesztői hálózata alapján történt, ill. a szerző más hazai könyvkereskedők katalógusaiban is nyomon követte Löwe kiadványait. A külföldi terjesztésnél Lipcse áll a középpontban. Anton Löwe több évtizeden keresztül gyümölcsöző üzleti kapcsolatot tudott fenntartani Sigfried Leberecht Crusius ottani könyvkereskedővel, 1795-től pedig August Gottlieb Liebeskinddel állt összeköttetésben. Az ismertetett lipcsei levelek mellett Križanová alaposan tárgyalja a hallei Gebauer Kiadóval való kapcsolatot, Löwe üzleti leveleiből ugyanis itt található a legnagyobb gyűjtemény; ezen kívül érint még néhány más németországi kiadót is. Végül a vásárlók körét (könyvkereskedők, magánszemélyek, intézmények) vizsgálja, nem is elsősorban az állandó kapcsolatot Windischsel és Michal Institoris-Mošovsky pozsonyi evangélikus lelkésszel, hanem a két neves könyvgyűjtő, Ráday Gedeon és gróf Erdődy Nepomuk János kamaraelnök könyvvásárlásait. Végül a monográfia szerves részét képezik a Löwe kiadványokról-nyomatványokról, a kutatás levéltári és kézirat forrásairól, a korabeli újságokról és a felhasználott gazdag (német, osztrák, szlovák, magyar és egyéb) szakirodalomról összeállított jegyzékek is.

A modern kutatás minden eszközével élve Križanová olyan mélységig jut el a téma feltárásában, amely példaként állítható a könyvtörténet kutatói elé. Kutatási céljait (rejtett összefüggéseknek, a könyvpiac mindennapi működési mechanizmusának a feltárása, a német környezet hatása a magyarországi könyvpiacra, a szerző és kiadó kapcsolatának és a vásárlók körének vizsgálata) sikeresen megvalósítja, de hangsúlyozza, hogy számos kérdőjel maradt még. A sok száz jól kiértékelt adat mellett igen ritka, hogy valamilyen tévedés csússzon be. „Rangemelés” Ráday Gedeon esetében, aki abban az időben, amikor vásárlásait tárgyalja, nem volt gróf, de még csak báró sem; Leopold Alois Hoffmann sem volt még akkor bécsi egyetemi tanár, őt 1784 őszén a pesti egyetemen létrehozandó német nyelvi katedrára nevezték ki, bécsi egyetemi tanárságot pedig csak évekkel

később politikai érdemeiért kapott. Megjegyzésre érdemes viszont, hogy ismert az 1799-es dátum, amikor Löwe megvált könyvesboltjától: 1799. július 2-án már az új tulajdonos, Karl Gottlob Lippert hirdetett a *Pressburger Zeitung* melléklapjában, az *Intelligenzblatt für Ungarn*ban (vö. a recensens cikkével: *Zeitungen als Kommunikationsmedium des Buchhandels am Ende des 18. Jahrhunderts = Zur Medialisierung gesellschaftlicher Kommunikation*, hrsg. von Norbert Bachleitner, Andrea Seidler, Wien, 2007, 49–96).

Anton Löwe halálának időpontja, mivel nem szerepel a pozsonyi német evangélikus gyülekezet halotti anyakönyvében, továbbra sem ismert. Križanovának a 19. század elejéről, az 1804, 1811, 1814-es évekből feltárt, ingatlan-átruházással kapcsolatos adatai szerint Löwe 1814-ben, 70 éves korában még élt. Számomra az az Anton Löw/Löwe, akit az iratok Pozsonyváralján Hauernek, vincellérnek tüntettek fel, inkább csak névrokonnak tűnik. A kor viszonyai között furcsa, hogy egy 1798-ban még bizonyosan „Wahlbürger”, a külső tanács tagja rangot viselő személynél az iratok ezt később nem említik – akkor is, ha már visszavonult volna. A fenti adatok egyéb városi iratokból még megerősítésre szorulnak: lehetséges, hogy az általában Szent György napján tartott pozsonyi tisztújítások adatai segíthetnek ebben. A vonatkozó forrásokhoz jó eligazítást nyújt Tóth Árpád tanulmánya: „A polgárok józanabb része...” Pozsony evangélikus választott polgárai, 1800–1848. (*Archentológia és prozopográfia = Fons*, XI(2004), 235–276; főleg a tanulmány 239–241. és 244–246. lapjain). Ezek használatával talán még fény derülhet Löwe esetleges visszavonulásának vagy halálának időpontjára.

Az izléses kiállítású kötet szemléltető anyagai: táblázatai, képei megkönnyítik az olvasást, a sok érdekes adat pedig közelebb hozza az olvasókhöz a vizsgált korszakot. Ezt az igen gazdag adatfeltárást egyes részletekkel valószínűleg még ki lehet egészíteni, de a most felrajzolt kép önmagában is teljesnek mondható. A szerző további kutatási lehetőséget a külföldi kapcsolatok vizsgálatában lát: erre példája a berlini kiadó Friedrich Nicolainak a berlini Staatsbibliothekban őrzött és jelenleg digitalizálás alatt álló jelentős irathagyatéka.

PAVERCSIK ILONA

Libraries and Renaissance Humanism, the *De bibliothecis* of Justus Lipsius, by Thomas Hendrickson, Leiden–Boston, Brill, 2017 (Brill’s studies in intellectual history, 265. – Brill’s texts and sources in intellectual history, 20.) XIV, 336 p.

Az értelmiségieknek a történelemben mindig voltak illúzióik. Szép dolog ez, és ráadásul a munkához való ilyen hozzáállás mindig termékenyen hatott az alkotási folyamatra. A 15. század végén sokan gondolták, hogy egy-egy ókori szöveget, vagy az egyházatyák műveit, és persze legfőképpen a Biblia szövegét nyomtatásban kiadva elkerülik a másoló írnokok hibáit, de nem kellett száz év, amikor már mindenki tudta, időről időre újra kell foglalkozni minden olyan szöveggel, amelyet eleink ránk hagytak. Új szövegvariánsok kerültek elő, így a szöveg maga is változott, és kiderült a nyomdász és a filológus éppen olyan halandó, és hibázik, mint a középkori írnokok. Arról nem is beszélve, hogy a szövegeket elkísérő jegyzetek, magyarázatok jelentősen változtak aszerint, hogy az adott korban ki, miért, mit tartott aktuálisnak, vagy éppen csak történetileg, vagy filológiaiailag kiemelendőnek az éppen munkába vett szövegből. A szövegekkel való folytonos foglalkozás, a mindig aktuális problémákra való válaszkérésben a legtávolabbi ismert múltba való visszatekintés jelentette az eszmei Európát, a nyugati keresztény Európát, és jelenthetné ma is, ha programszerűen – ki diktálja ezt a programot? – nem mondanánk le róla. Thomas Hendrickson, amikor könyvének bevezetőjében Lipsius munkájának a jelentőségéről ír, nem a fenti szavakkal, sőt talán ilyen összefüggésben a *de bibliothecis* szövegére nem gondolva, de elmondja, hogy a leuveni humanista munkája paradigmaváltást jelentett a korában, és lényegében az első olyan könyvtártörténet, amely együtt kezeli a teljes ókori hagyományt (mezopotámiai emlékektől, a zsidóság könyvtárain át az